

Intellectual elements and political belief in Mosleh al-Din Lari's historiography

Ali Salari Shadi¹

Abstract

Mosleh al-Din Lari is a historian, jurist, theologian, religious scholar, and the author of several works, including the famous historical book Marat al-Adwar and Marat al-Akhbar. This historical work is somewhat unique among all his annotations. However, he became interested in annotating the theological, philosophical and jurisprudential books on history. He was a devout, faithful Muslim and was interested in Islamic sciences and Islamic celebrities. This interest organized part of his motivation and approach in historiography. In fact, Lari's historiography method is not only the expression of political and military events, but it is a continuous synthesis of different facts, thoughts and knowledge. This historiography method is a reflection of his religious thoughts and insight, which was the result of his familiarity with various Islamic knowledge. However, he used a simplified method in describing the events. However, in historiography, he avoided complicated prose, and his main goal was to express history and convey its meaning. Now the problem of this writing is to discuss Lari's attitude, vision and historiographical method according to his theological tendencies and political beliefs which are the result of his studies. According to this issue, the result of the research indicates that he may have suffered contradictions between verbal-jurisprudential understandings and political-historical beliefs without realizing it. In spite of that jurisprudential-theological character, he strongly defended the element of political and military dominance of the sovereigns and justified their anomalous cases. Now, according to the above, the following article tries to investigate the intellectual elements, political and historical beliefs of Mosleh al-Din Lari in the book Marat al-Adwar and Market al-Akhbar, using a descriptive-analytical method.

Key words: Mosleh al-Din, historiography, Marat al-Adwar and Markat al-Akhbar, dynasties, historical domination

1- Associate Professor of the Institute of Humanities and Cultural Studies. Email: alisalarishadi@iau.ac.ir
Date received: 11.04.2025, Date of accepted: 02.06.2025

Introduction

Mosleh al-Din Muhammad ibn Jalal al-Din Ansari Lari (born circa 890 – died 980 AH) was a Shafi'i and Ash'ari jurist and a prolific author in both the transmitted and rational sciences. He was mentioned by prominent scholars such as Ghiyath al-Din Mansur Dashtaki and Jalal al-Din Dawani. Rumlu referred to him as Janab Afadat Ma'ab Qudwah al-Ulama wa al-Mutbahrin (Rumlu 1384: 3/1481). Musleh al-Din spent most of his life in India at the court of Humayun (937–963 AH), where he gained prestige and status (Rumlu, 3/1481; Tashkparizadeh, 419). After Humayun's death, he lived in the Ottoman Empire from 963 AH onwards. He then went to Istanbul, where Sultan Selim II received him (Rumlu, 3/1482). Musleh al-Din authored dozens of works, with a lengthy list of titles. *Mirat al-Adwar wa Murqat al-Akhbar* (compiled around 974 AH) is a general history in ten chapters, arranged chronologically from the events of Adam, the prophets, and the predecessors to the rule of the Uthman dynasty. Like other general histories, this work begins with the emergence of creation and the events of Adam, but its geographical scope is more limited. In this context, it should be noted that some general histories, such as *Akhbar al-Tawlid al-Dinuri*, have focused more on limited regions such as Iran and Iraq, while other general historians, such as Yaqubi and Masudi, have also covered wider regions such as India and China. Therefore, these general histories often share the same principle regarding time span but differ in their geographical scope and areas of study.

Method

Accordingly, the present article, with a descriptive-analytical approach, examines the intellectual elements, political and historical beliefs of Mosleh al-Din Lari in the book "*Mirat al-Adwar wa Murqat al-Akhbar*".

Findings

Mosleh al-Din Lari was a historian, jurist, theologian, religious scholar, and the author of several works, including the renowned historical book *Marat al-Adwar* and *Marat al-Akhbar*. This historical work is somewhat unique among his annotations. In his historiography, however, he avoided complex prose, focusing instead on expressing history clearly and conveying its meaning. The issue addressed in this writing is to discuss Lari's attitude, vision, and historiographical method in light of his theological tendencies and political beliefs, which stem from his studies. The research indicates that he may have experienced contradictions between his verbal-jurisprudential understandings and his political-historical beliefs without being aware of them. Despite his jurisprudential-theological background, he strongly defended the political and military dominance of sovereigns and justified their anomalous actions. Accordingly, this article seeks to investigate the intellectual elements, as well as the political and historical beliefs of Mosleh al-Din Lari in *Marat al-Adwar* and *Marat al-Akhbar*, using a descriptive-analytical method.

Although Mosleh al-Din was an expert in intellectual and historical sciences, why did he turn to history writing, and what motivated him to pursue it? More importantly, what is his approach in this regard? He writes that his interest in history developed through annotating and commenting on the works of earlier scholars. His retrospective mind, engaged in annotating the works of his predecessors,

led to a deeper interest in the affairs of scholars and provided an entry point into the study of history. With this context, the issue is to provide a general overview of the structure and nature of the book *Murqat al-Adwar*, and to examine the method, attitude, perceptions, and interests of Musleh al-Din as a religious scholar in the field of history. Musleh al-Din demonstrates particular mastery over his sources and, considering the type and number of quotations and references, is an outstanding expert on sources. He refers to more than sixty sources, ranging from early Islamic works to major sources from the Timurid era, organised both chronologically and thematically. Notably, he used most of the general chronicles, dynastic chronicles, translations of historical accounts, and various religious books, although the latter were of greater concern to him than the general chronicles (Musleh al-Din, 1/10-11). Musleh al-Din's historiography differs from that of most traditional historians. His prose is simple and fluent. He is particularly skilled in summarising and abridgement. For example, in his biography of Walid ibn Abd al-Malik, he writes: "He was known for his cruelty and oppression, and he was very proud of his palace" (ibid., vol. 1, p. 325).

One of the shortcomings of his method is his summary writing, which has somewhat obscured the historical material. Musleh al-Din was knowledgeable about astronomy and therefore paid special attention to the calendar (vol. 1, p. 260). He was a devout Muslim, a believer, and interested in Islamic sciences and Muslim scholars. His main motivation and approach to historiography stem from his attachment to Islamic culture and civilisation. Musleh al-Din emphasises the usefulness of history, noting that although history interests everyone, kings benefit from it the most. Importantly, Musleh al-Din displays a domineering and authoritarian political attitude. He believes that people should accept the authority of the rulers without opposition and does not consider resistance to rulers permissible. In his view, there is no difference between rulers, as they are always right. He considers the ruler and the sultan to be right, regardless of whether they act justly or unjustly, and he blames and criticises their opponents. Musleh al-Din Lari's stance towards historical dynasties is consistent with his political views, namely the element of domination. However, in other cases, he does not have a single stance on different rulers; his attitudes are influenced by the circumstances and atmosphere of the era. Mosleh al-Din sometimes evaluates rulers from a cultural and scientific perspective. Mosleh al-Din, as a scientist and religious scholar, had a particular interest in Islam. Therefore, his admiration for dynasties such as the Seljuks, the Zangids, the Ayyubids, and the Ottomans should be considered in this context. Mosleh al-Din held a negative and critical attitude towards rulers with whom he had religious, ideological, and political differences. Among his stances towards the Safavids is the following.

Conclusion

Mosleh al-Din as a scholar, a religious scholar whose works are mainly annotations and commentaries, his historical book *Marat al-Adwar wa Murqat al-Akhbar* is a general history with a more limited geographical scope than works such as *Tarikh Ya'qubi* and *Mas'udi*, and follows more closely the historical writing method of Abu Hanifa Dinwari in *Akhbar al-Tawal*. He learned historiography primarily through annotating and commenting on the works of earlier scholars. However, in his only history book, *Marat al-Adwar wa Murqat al-Akhbar*, he demonstrates his ability in historical writing to some extent. His history book is noteworthy and merits study from several perspectives. Among these

are the diversity of its contents and sources, which are not without criticism and opinion. Due to his mastery of sources, he sometimes includes critical or commendable content. Musleh al-Din, in line with the views of most theologians, assigns a special place to history and classifies it as a science of lectures. Given his religious and jurisprudential background, he holds complex views on historical dynasties. Although he has a particular interest in Islam and Islamic culture, and has evaluated certain dynasties such as the Zangids, Ayyubids, Samanids, and Seljuks according to this criterion, the core of his political vision is strongly influenced by the concept of domination in history. As a result, despite his interest in Islam, he pays little attention to the behaviour, performance, and beliefs of rulers, instead emphasising the obedience of the people to their rulers without opposition. From this perspective, he has justified the actions of violent rulers such as Genghis Khan and Timur, viewing them through the same lens of domination. Thus, his view as a scientific and religious figure is, to some extent, incompatible and inconsistent with certain aspects of his political and historical views.

Bibliography

- Amali, Shams al-Din Muhammad (1381), *Nafa'is al-Fanun*, edited by Seyyed Ibrahim Mianhi, Tehran: Enteshārāt- Islamia. [In Persian].
- Ibn Athir, Ezz al-Din Ali ibn Muhammad (1368), *Tarikh Kamel - The Great History of Islam and Iran* - Translated by Abul-Qasim Halat, Ali Hashemi and Abbas Khalili, Tehran, Enteshārāt- elmi. [In Persian].
- Avicenna (1383) *Al-Alai Encyclopedia*, Introduction by Muhammad Moin, Hamadan: Dneshgah -Bu-Ali Sina. [In Persian].
- Ibn Imad Hanbali (1993) *Shazrat al-Dhahab*, Abdul Qader al-Arnawout, Beirut: Dara ibn Kathir, Volume 10.
- Ibn Nadim (1381) *Al-Fihrist*, Modern Translation, Tehran: A Asatir. [In Persian].
- Ismaili, Mohammad Javad (1402) "Explanation of Hakim Mosleh al-Din Lari on the Kinetics of Ibn Sina (Introduction, Correction and Research of the Treatise on the Discussion of Motion), *Bi-Quarterly Journal of Philosophy*, Year 21, Issue 1, Series 40, 59-82.
- Al-Fakhouri, Hana, Khalil al-Jar (1979) *History of Philosophy in the Islamic World*, Translated by Ayat, Tehran: Kitab Zaman. [In Persian].
- Barthold, W. (1987) *Turkestan-e-Nameh*. Translated by Karim Keshavarz, Tehran: Enteshārāt-e Agah. [In Persian].
- Khalifa, Mojtaba (2021) "The Importance of the Mirrors of Eras and the Mirrors of News for the Middle History of Iran", National Conference on Historiography in Iran, University of Birjand.
- Jawzjani, Minhaj Siraj (1984), *Tabaqat Naseri*, Edited and Contrasted by Abdolhai Habibi, Tehran: Dunyae Kitab. [In Persian].
- Reginald, Hallingdale (1999) *History of Western Philosophy*, translated by Abdolhossein Azarang, Tehran: Qognos. [In Persian].
- Rezaei Haftadar Gholam Abbas, Hafidi Hiwa (2011) *Statement of the circumstances and works of Mir Seyyed Sharif Jorjani, (d. 816 AH) and a critical approach based on the method of cognition*

- on Al-Misbah in the explanation of the key, Iranian Scientific Association for Arabic Language and Manners, Volume 7, No. 19, 176-202.
- Dinuri, Abu Hanifa (1989), News of Al-Tawwal, translated by Mahdavi Damghani, Tehran: Enteshārāt-e Ney. [In Persian].
- Rosenthal, Franz (1989) History of Historiography in Islam, translated by Asadullah Azad, Mashhad: āstān-e qods-e razavi. [In Persian].
- Romlu, Hassan Beg (2005) Ahsan Al-Tawarikh, edited by Abdolhossein Navai, Tehran: Asatir. [In Persian].
- Roymer, Hans Robrot (1385) Iran on the Road to a New Age, translated by Azar Ahanchi, Tehran: Enteshārāt-e daneshgah -Tehran. [In Persian].
- Salari Shadi, Ali (1377) "Abu Hanifa Dinuri and the Book of Long News", History and Geography Month Book No. 9 and 10.
- Sadeghi, Maqsood (1397), "Iranian Historians Migrating to the Ottoman Empire: A Case Study of Musleh al-Din Mohammad Lari", Center for Strategic Studies of Cultural Relations, Year 4, No. 9, Winter, pp. 119-132.
- Safa, Zabihullah (1366) History of Literature in Iran, Volume 5, Tehran: : Enteshārāt Ferdows. [In Persian].
- Tashkparizadeh, (1975) Shaghayegh al-Nu'maniyyah and the Scholars of the Ottoman Empire, Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi.
- Farabi, Abu Nasr (1348) Ihsa al- lum, translated by Hossein Khadijom, Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī. [In Persian].
- Fakhrzazi, Mohammad bin Omar (1382) Jame al-Uloom, Setini, edited by Seyyed Ali Al Dawood, Tehran: moghofat Afshar. [In Persian].
- Farroukh, Omar (1985) Maalam al-Adab al-Arabi fi al-Asr al-Hadith, part 1, 10th quarter of the Hijri, Beirut: Dar El Ilm Lilmalayin [In arabic].
- Lari, Mosleh al-Din Mohammad (2013) Merat al-Adwar and Merqat al-Akhbar, corrected by Seyyed Jalil Sagharvanian, Tehran: mirasmaktoob [In Persian].
- Masoudi, Ali bin Hossein, (1374) Moruj al-Zahb and Mines of Al-Jawhar, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī. [In Persian].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عناصر فکری و باور سیاسی در تاریخ‌نگاری مصلح‌الدین لاری^۱

علی سالاری شادی^۲

چکیده

مصلح‌الدین لاری مورخ، فقیه، متکلم، عالم و صاحب آثار متعدد، از جمله کتاب تاریخی مشهور «مرآت الادوار و مرقات الاخبار» است. این اثر تاریخی در میان آن همه حاشیه‌نگاری‌ها و شروح نویسی‌های وی تا اندازه‌ای یگانه است. با این حال، او از رهگذر همین حاشیه‌نگاری بر آثار کلامی، فقهی و... به تاریخ علاقه‌مند شد. او مسلمانان متدین، مؤمن و علاقه‌مند به علوم اسلامی و مشاهیر اسلام بود. مهمترین انگیزه و رویکرد او به تاریخ‌نگاری ناشی از این دلبستگی بود. در واقع، شیوه تاریخ‌نگاری لاری صرفاً بیان رخدادهای سیاسی و نظامی نیست، بلکه ترکیب و تلفیقی بهم‌پیوسته از تاریخ، افکار و دانش‌های مختلف است. این شیوه تاریخ‌نگاری بازتابی از افکار و بینش دینی اوست که حاصل آشنایی با دانش‌های گوناگون اسلامی بود. با این حال، او در تاریخ‌نگاری از دشوارنویسی دوری جست و هدفش بیشتر بیان تاریخ بود. این پژوهش بر آن است تا نگرش، بینش و روش تاریخ‌نگاری لاری را با توجه به گرایش‌های کلامی و باورهای سیاسی او که حاصل مجموع مطالعاتش است، به بحث گذارده شود. با توجه به این مسأله، دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که وی، بدون آن‌که خود متوجه باشد، دچار تناقض‌هایی میان دریافت‌های فقهی - کلامی با باورهای سیاسی - تاریخی در تاریخ‌نگاری شده است. از جمله، به‌رغم داشتن شخصیتی فقهی - کلامی، به‌شدت از عنصر غلبه‌جویی سیاسی و نظامی دفاع کرده و حتی رفتارهای ناهنجار حاکمان را توجیه کرده است. بر این اساس، مقاله حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی، به بررسی عناصر فکری، باورهای سیاسی و تاریخی مصلح‌الدین لاری در کتاب «مرآت الادوار و مرقات الاخبار» می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: مصلح‌الدین، تاریخ‌نگاری، «مرآت الادوار و مرقات الاخبار»، سلسله‌ها، متکلمان، غلبه‌جویی تاریخی.

۱- سالاری شادی، علی (۱۴۰۴)، عناصر فکری و باور سیاسی در تاریخ‌نگاری مصلح‌الدین لاری، فصلنامه مسکویه، دوره هفده، شماره اول (پیاپی ۵۷)، تهران: ص ۴۱-۵۸.

۲- دانشیار گروه تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، تهران، ایران. پست الکترونیکی: alisalarishadi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲

مقدمه

مصلح‌الدین لاری در عصر خود و در جهان اسلام، از هند تا عثمانی و سرزمین‌های عرب، عالمی مشهور و برجسته بود که اغلب نویسندگان معاصر در آثارشان از وی یاد کرده‌اند. او گذشته از آثار متعدد، صاحب کتاب تاریخ مشهور «مرآت الادوار و مرقات الاخبار» (آئینه دوران‌ها و نردبان خبرها) است. با وجود آنکه مصلح‌الدین در علوم منقول و معقول سرآمد بود، چرا به تاریخ‌نویسی روی آورد؛ انگیزه وی برای ورود به قلمرو تاریخ‌نویسی چه بود؟ او می‌نویسد از طریق حاشیه‌نگاری و شروح‌نویسی بر آثار مشاهیر پیشین، به تاریخ علاقه‌مند شده است؛ زیرا ذهن گذشته‌نگر او که درگیر حاشیه‌نویسی آثار متقدمان بود، موجب علاقه بیشتر به احوال علما و ورود به عرصه دانش تاریخ شد. بنابراین، ضمن ارائه دورنمایی کلی از ساختار و ماهیت کتاب «مرقات الادوار»، به شیوه، نگرش، برداشت‌ها، علاقه‌مندی‌ها و دغدغه‌های مصلح‌الدین به‌عنوان عالمی دینی از دانش تاریخ پرداخته می‌شود.

مصلح‌الدین با وجود شهرت، در بستر تاریخی کمتر مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. از منظر پیشینه تحقیق، تنها بررسی مفصل از او، همان مقدمه سید جلیلی ساغروانیان بر کتاب «مرقات الادوار» است که آن نیز ناگزیر جنبه عمومی دارد و بیشتر به معرفی نسخه‌ها (لاری، ۱۳۹۳: مقدمه مصحیح) و موارد ضروری در تصحیح پرداخته است (همان). صرف‌نظر از مقدمه ساغروانیان که محدودیت‌های خاص خود را دارد، باید از سخنرانی مجتبی خلیفه با عنوان «اهمیت مرآت الادوار و مرقات الاخبار... برای تاریخ میانه ایران» (خلیفه، ۲۰۲۱) و نوشته «مورخان ایرانی مهاجر به عثمانی... نمونه موردی مصلح‌الدین محمد لاری» از مقصودعلی صادقی (۱۳۹۷: ۱۱۹-۱۳۲) یاد کرد که بیشتر مطالبی کلی در قالب سخنرانی یا نوشته‌های مناسبی هستند. گذشته از این موارد، مجموعه مطالب پراکنده به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی (استانبولی) و انگلیسی در نوشته‌های عمومی تراجم احوال و آثاری با جنبه دائرةالمعارفی،^۱ وجود دارد که هرچند در مواردی خالی از اهمیت نیستند، بیشتر کلی‌گویی کرده و مطالب یکسان و مختصری در احوال و آثار لاری دارند.^۲ این آثار، فاقد هرگونه بحث اختصاصی تاریخ‌نگارانه درباره وی هستند. در مجموع، مباحث اختصاصی درباره لاری به‌ندرت صورت گرفته است. در دیگر حوزه‌های کلامی- فلسفی، تنها نوشته تحقیقی قابل اشاره، مقاله محمدجواد اسماعیلی با عنوان «تبیین حکیم مصلح‌الدین لاری از حرکت‌شناسی ابن سینا (مقدمه، تصحیح و تحقیق رساله فی بحث الحركة)» (اسماعیلی، ۱۴۰۲: ۵۹-۸۲) است. بنابراین آشکار است که مقاله حاضر به‌صورت اختصاصی به بررسی و تحلیل تاریخ‌نگاری مصلح‌الدین محمد لاری می‌پردازد که با موارد عام یادشده متفاوت است. از این رو خلاء خاصی در پیشینه تحقیق وجود دارد.

۱. احوال و آثار مصلح‌الدین

مصلح‌الدین محمد بن جلال‌الدین انصاری لاری (متولد حدود سال ۸۹۰- متوفای ۹۸۰ ه.ق)، فقیه شافعی و اشعری مسلک، مؤلفی پرکار در علوم منقول و معقول بود. وی نزد اساتید برجسته‌ای چون غیاث‌الدین منصور دشتکی و جلال‌الدین دوانی شاگردی کرد. روملو او را «جناب افادت‌مآب، قدوه‌العلماء و المتبحرین» خوانده است (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۸۱/۳). با آنکه مصلح‌الدین، اهل لارستان فارس بود، حضور چندانی در زادگاه خود نداشت؛ احتمالاً با تشکیل حکومت صفوی و ظهور خشونت‌ها و رویکردهای مخاصمه‌جویانه، توانایی تحمل شرایط جدید را نداشته و بسان دیگران، برای رهایی از شمشیر قزلباشان راهی سرزمین

۱- برای مثال: «The Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Vol. V»

2- Refer to: <https://isamveri.org/pdfdkm/12/DKM120067.pdf>

هند شده است. وی در آن دیار، از مقربان همایون‌شاه (۹۳۷-۹۶۳ ه.ق) گردید و بیشتر عمر خود را در دربار او گذراند و شأن و مرتبه‌ای درخور یافت (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۸۱/۳؛ طاشکیری‌زاده، ۱۹۷۵: ۴۱۹).

در همان حال مصلح‌الدین با شاعران، علمای هند و دربار حکمران سند، یعنی میرزا شاه حسن ارغوانی، مناسباتی برقرار کرد. وی تا پایان عمر همایون‌شاه در دربار او زیست و پس از مرگ او، به دلایلی چون زیارت و شاید علاقه به عثمانیان، هند را با نیت حج ترک کرد. با توجه به مرگ همایون‌شاه، او از سال ۹۶۳ ه.ق، باقی عمر خود را در قلمرو عثمانی سپری ساخت.

به روایت ابن عماد، او ابتدا با جامه‌ای کهنه و نامناسب وارد حلب شد و احوال علما را جویا شد و بی‌آنکه خودنمایی کند، با خادمان به گردش پرداخت. او مشربی صوفیانه داشت و در حلب طلاب و دیگران به حضورش رسیده و از وی فتوا می‌خواستند؛ از جمله درباره «سماع»، از او سوال شد که وی با استناد به قول غزالی آن را مباح شمرد (ابن عماد حنبلی، ۱۹۹۳: ۵۱۰/۱۰). سپس به استانبول رفت و سلطان سلیم ثانی او را مورد عنایت قرار داد (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۸۲/۳). گفته شده است که در آنجا با احترام ویژه‌ای مواجه گردید و دانش او باعث شگفتی علمای آن دیار شد؛ اما در مقابل، عمر فروخ معتقد است که او چندان مورد توجه قرار نگرفت؛ از این رو به شهر آمد رفت و در آنجا به تدریس مشغول شد (فروخ، ۱۹۸۵: جزء الاول، ۴۷۵). ابن عماد، بی‌آن‌که از سفر او به استانبول یاد کند، تنها از دیدارش از حلب و شهر آمد سخن گفته است (ابن عماد، همان، ۵۱۰/۱۰). از این رو، مناسبات مصلح‌الدین لاری با دربار عثمانی ماهیتی مبهم دارد. او در مقدمه کتاب «مرآت الادوار» یاد کرده است که در تألیف کتاب، مشکلات و وقفه‌هایی پدید آمد تا اینکه «نسیم عاطفتی وزید و شمیم مرحمتی رسید» که اشاره به دستور سلطان سلیم ثانی است (لاری، همان، ۷/۱).

او به دعوت اسکندر پاشا، حاکم دیاربکر به شهر آمد رفت و در مدرسه خسرو پاشا به تدریس پرداخت و در سال ۹۷۹ ه.ق. در همان شهر درگذشت (طاشکیری‌زاده، ۱۹۷۵: ۴۱۹/۱-۴۲۰). هرچند برخی منابع، احتمالاً به اشتباه، معتقدند که وی در اواخر عمر به بغداد رفت و در سال ۹۸۰ ه.ق. در آنجا وفات یافت (صفا، ۱۳۶۶: ۱۶۳/۵؛ فروخ، ۱۹۸۵: ۴۷۵). مصلح‌الدین دارای ده‌ها اثر مختلف است که ارائه فهرست آن نیز طولانی خواهد بود. از جمله آثار وی می‌توان به «شرح الشمانل النبی» ترمذی، «حاشیه بر طوابع الانوار» بیضاوی، «تفسیر سوره انا انزلنا»، «رساله شطرنج»، «تاریخ آل عثمان»، «تاریخ مرات الادوار و مرقات الاخبار» و... اشاره کرد. احتمالاً دو اثر اخیر یکی هستند (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۸۲/۳؛ لاری، ۱۳۹۳: ۳۴-۳۶؛ ابن عماد، ۱۹۹۳: ۵۱۰/۱۰). او کتاب مرآت الادوار و مرقات الاخبار را در سال‌های ۹۷۳-۹۷۴ ه.ق. در قلمرو عثمانی در شهر آمد تألیف نمود.

۲. ساختار و محتوای کتاب «مرآت الادوار و مرقات الاخبار»

کتاب «مرآت الادوار و مرقات الاخبار» (تألیف حدود ۹۷۴ ه.ق.) تاریخی عمومی، در ده باب، به ترتیب زمانی از احوال حضرت آدم، انبیاء و پیشدادیان تا حاکمیت آل عثمان است. این اثر همچون سایر تواریخ عمومی، از مبدأ زمانی پیدایش خلقت و احوال حضرت آدم شروع می‌شود، اما از نظر جغرافیایی حوزه بررسی محدودتری دارد. در این زمینه باید خاطرنشان کرد که برخی از تواریخ عمومی، مانند «اخبار الطوال» دینوری، بیشتر بر مناطق محدودتری چون ایران و عراق تأکید کرده‌اند، در حالی‌که دیگر مورخان عمومی‌نویس مانند یعقوبی و مسعودی، به مناطق وسیع‌تری از جمله هند، چین و... نیز پرداخته‌اند. بنابرین تواریخ عمومی از نظر بازه زمان اغلب مبدأ یکسان و از نظر جغرافیا و مکان بررسی، رویکردهای متفاوتی دارند. حال، رویکرد عمومی‌نگاری لاری در زمره کدام دسته از مورخان عمومی‌نویس قرار می‌گیرد؟ بی‌شک، «مرآت الادوار» لاری در زمره دسته

نخست، یعنی دارای جغرافیایی محدودتری است. در این میان، تاریخ او بیشترین شباهت را به «اخبار الطوال» دینوری دارد که گویا از آن الگو گرفته است (سالاری شادی، ۱۳۷۷: ۹).

لاری، بسان دینوری، کتاب را بر پایه بررسی مقارنه و ملازمه تاریخ ایران و عرب که‌گویی دوقلو و همزادند، بنا نهاد (دینوری، ۱۳۶۸: ۲۵ به بعد؛ مقایسه با: لاری، ۱۳۹۳: ۱/۱۱۳ به بعد). او ابتدا احوال حضرت آدم و فرزندانش، سپس نوح و پسران سه‌گانه‌اش را آورده که منشأ نژادها و اقوام هستند. از این رو، تاریخ ایران و اعراب را در نسل سام، فرزند نوح، قرار داد و پیوند زد. او می‌نویسد: «کیومرث به قول اکثرین ولد سام است» (لاری، ۱۳۹۳: ۱/۳۳ به بعد) و بیشتر انبیاء، عامه عرب، عجم و روم از نسل سام می‌باشند. از این رو، ملوک ایران و انبیاء الهی با تفصیل بیشتر به موازات هم آورده است (همان، ۱/۷۹ به بعد). اما در ذکر کیانیان و انبیاء معاصر، از ملوک یونان و قبط و... به‌خصوص حکما، ادبا و مشاهیر یونان یاد نموده که حکایت از آشنایی با حکیمان و دانایان یونان، از جمله اومیرس (هومر) (حدود ۸۰۰ ق.م) دارد. او می‌نویسد: «ابداع شعر در یونان اومیرس کرد» و چند نمونه شعر او را آورده است (همان، ۱/۱۱۳). همچنین، به حکمای یونان پیش از سقراط، مانند سولون، تالس، انکسیمانس نیز پرداخته و حداقل اینکه نقل قولی از انکسیمانس (حوالی سال ۴۹۴ ق.م) را به درستی آورده است. او می‌نویسد: «از او منقول است که اول مبدعات هوا است» (لاری، ۱۳۹۳: ۱/۱۱۵؛ الفاخوری، ۱۳۵۸: ۱/۳۳؛ رجینالد، ۹۴) به‌هرحال، این نکته نشان‌دهنده دقت او در نقل قول و میزان آشنایی‌اش با آراء حکمای یونان و همچنین تعهد نویسنده به ذکر صحیح قول است.

لاری مانند دیگر مورخان عمومی‌نویس، اسطوره‌های ایرانی را به معنای مصطلح تاریخی آن، هم‌زمان با تاریخ یونان و به‌ویژه اسکندر آورده است که در حین تلاقی، بسان دوشی ناهمگون (اسطوره و تاریخ) پیوندی آشفته‌وار یافته‌اند (لاری، ج ۱/۸۶-۸۹). او احوال اشکانیان (ملوک الطوایف) را مانند اغلب مورخان عمومی‌نویس دیگر، بسیار خلاصه و در یک صفحه نوشته است که بیشتر ناشی از آن بود که در ایران باستان، تاریخ‌نویسی در حد وقایع‌نگاری یا ضبط وقایع نیز مرسوم نبوده است (روزنتال، ۱۳۶۸: ۱/۹۰؛ بارتولد، ۱۳۶۶: ۱/۳۴) تا مورخ بیشتر به آنها توجه کند. لاری درباره ساسانیان و هم‌زمان حکام عرب در یمن، عراق و شام، با اغلاط فاحش و منابع افواهی یاد کرده است که چندان قابل اعتناء نیستند.

بخش دوران اسلامی از تبار نبی مکرم (ص) و سیره پیامبر (ص) آغاز می‌گردد (لاری، ۱۳۹۳: ۱/۱۵۹-۱۶۰). پس از آن، تاریخ خلفای راشدین، به شیوه سنواتی ارائه شده است (همان، ۱/۲۹۶-۳۰۳) و آنگاه سلسله‌های اموی و عباسی و سایرین بررسی می‌شوند. منابع او در این بخش بیشتر همان آثار مشهور تاریخ اسلام، مانند «سیره ابن اسحاق»، «تاریخ طبری»، «الکامل» ابن اثیر، «اخبار الطوال» ابوحنیفه دینوری و... می‌باشد. احوال سلسله بنی‌امیه به‌طور مختصر بیان شده است (همان، ۱/۳۰۳-۳۴۰) و از عصر سلیمان بن عبدالملک (متوفای ۹۹ ه.ق.) به‌طور منظم از مشاهیر معاصر هر یک از خلفا و سلسله‌ها تا عهد عثمانیان یاد می‌کند. او علاقه خاصی به احوال مشاهیر (همان، ۱/۳۵۶، ۳۷۴، ۳۸۵، ۳۳۶۱، ۳۹۴ به بعد)، به‌جز معتزلیان دارد. پس از آن، لاری از حاکمیت‌های شامات و مصر یاد می‌کند، بدون آنکه به تاریخ شمال آفریقا اشاره‌ای داشته باشد. او طاهریان را در ذیل تاریخ مأمون جای داده است (همان، ۱/۳۸۸ به بعد). باب ششم به سلسله‌های معاصر عباسی و باب هفتم، هشتم و نهم هم به ترتیب به تاریخ مغولان و ایلخانان، تیموریان و ترکمانان آق‌قویونلو پرداخته است. فرجام کتاب، یعنی باب دهم، به تاریخ عثمانی اختصاص دارد که ظاهراً هدف اصلی تألیف بوده است، زیرا مؤلف از سلطان سلیم ثانی به‌عنوان مشوق یاد کرده است. با وجود آنکه مؤلف از معاصران صفویان بوده، از سلسله‌ای به‌نام صفویه یاد نمی‌کند و احوال دو شاه صفوی، یعنی اسماعیل و طهماسب را در ذیل آق‌قویونلوها آورده است (همان، ۲/۸۹۱-۹۰۱).

۳. منابع کتاب «مرآت الادوار و مرقات الاخبار»

مصلح‌الدین، تسلط خاصی بر منابع دارد و با توجه به نوع و میزان نقل قول‌ها و اشاره‌ها، در حد یک منبع‌شناس برجسته است. او در مقدمه کتاب می‌نویسد: «این کتاب لطافت انتساب که مسمی به مرآت الادوار و مرقات الاخبار، خلاصه و لباب و زبده و انتخاب است از کتب بسیار در ضمن مقدمه و در ده باب در نظر اولوالالباب در جلوه می‌آید و کتبی که مأخذ مضمون این مجموعه به لطایف مقرون است این است: تاریخ محمد جریر طبری، تاریخ کامل مؤلف ابن اثیر الجزری و تاریخ ثعالبی، و تاریخ ابوحنیفه دینوری و... روضه الصفا مؤلف امیر خواندمیر و...» (همان، ۱۰/۱-۱۱).

بدین سان، او تاحدی به ترتیب تاریخی و موضوعی به بیش از شصت منبع در طیفی گسترده از منابع متقدم اسلامی تا عمده منابع عصر تیموری اشاره کرده است. نکته مهم این است که او از اغلب تواریخ عمومی، تواریخ سلسله‌ای، تراجم احوال و کتاب‌های مختلف دینی بهره گرفته است، هرچند به تواریخ عمومی بیشتر توجه کرده است. او گذشته از منابع مختلف تاریخی، در موارد متعددی به اقتضای بحث، از کتاب‌های غیرتاریخی، آثار منثور و منظوم اعم از فارسی، عربی و ترکی بهره گرفته است (همان). وی به منابع متعددی از تفاسیر، آثار حدیثی، کلامی، فقهی و... مانند «احیاء العلوم»، «صحیحین»، «الحکما» شهرزوری، «کبار الامم» اصفهانی، «مفاتیح العلوم» و... همچنین به آثار ابومعشر بلخی، اشعری، ابوحاتم سیستانی و... استناد می‌کند (همان ج ۱ و ۲، مکرر). مهم اینکه او تنها به فهرست منابع اشاره نکرده، بلکه در متن به همان منابع و ده‌ها منبع دیگری که در فهرست مقدمه ذکر از آنها نیست، ارجاع و استناد داده است. در واقع، او فهرست بخشی از منابع خود را آورده است. این یکی از محسنات عمده تاریخ‌نگاری لاری می‌باشد. بنابراین ارائه حداقل فهرستی از منابع او در کتاب باعث طول و تفصیل خواهد شد (همان، ۸/۱-۱۰).

مصلح‌الدین اعتبار خاصی برای برخی منابع مانند «صحیح مسلم»، (همان، ۱۹۴/۱) «ملل و نحل» شهرستانی و... قائل است (همان، ۹۱/۱، ۱۰، ۱۱۹، ۲۸۱ و...)، اما در میان مورخان، او تا حد زیادی شیفته ابوحنیفه دینوری است و در باره او چنین نوشته است: «در معرفت اخبار معتمد اخبار» است (همان، ۳۷/۱). شاید یکی از نشانه‌های این علاقه، آن باشد که اثر تاریخی وی تحت تأثیر ساختار اخبار الطوال قرار گرفته است. او تمایل خاصی به نقد و ارزیابی منابع دارد (همان، ۲۰/۱)، هرچند بینش دینی چنان بر ذهنیت او سیطره دارد که گاهی قول مفسران را بر مورخان ترجیح می‌دهد. از جمله با استناد به قول زمخشری، ادعای ابن اثیر درباره اشعار سریانی حضرت آدم را رد می‌کند (همان، ج ۱/۲۰). از نکات جالب توجه دیگر، اشاره او به تاریخ بیهقی است که احتمالاً پس از جوینی، کسی به آن اشاره نکرده است (همان، ۹/۱). اما نکته مهم این است که او با احتمالاً نخستین مورخ و شاید عالم ایرانی و فارسی‌نویسی است که ابن خلدون را می‌شناخته و به بهانه دیدار ابن خلدون با تیمور، نوشت: «قاضی القضاة مصر ولی‌الدین عبدالرحمن بن خلدون مالکی که از ادکیای مهر و ادبای مقرر بود» (همان، ۸۰۰/۲). این شاید نخستین اشاره به ابن خلدون در یک متن فارسی باشد.

۴. تاریخ‌نگاری

الف. شیوه و روش

شیوه و روش مصلح‌الدین، مانند اغلب مورخان سنتی، متفاوت از آنها نیست. او نثری ساده و روان دارد. از نظر شیوه نگارشی تحت تأثیر فضای ادبی-نگارشی دوره مغول، گاهی کلمات و اصطلاحاتی را به کار می‌برد که برای دوره‌های قبل از آن، غیرمعمول و نامأنوس است. برای مثال او می‌نویسد: «در رمضان کثیرالفیضان یرلیغ تبلیغ رسید» (همان، ۱۷۷/۱) که ذکر کلمه «یرلیغ» در مقطع

رسالت بسیار ناهموار و نابجا است. او در خلاصه‌نویسی و تلخیص تبصر خاصی دارد. مثلاً در احوال ولید بن عبدالملک می‌نویسد: «به ظلم و ستم معروف بود، در عمارت بسی مشعوف» (همان، ۱، ص ۳۲۵) بود. شاید یکی از ایرادات روشی او، این خلاصه‌نویسی است که تاحدی مطالب تاریخی را مبهم کرده است. او گاهی رشته رویدادی طولانی را با فشرده‌سازی تا فرجام می‌آورد، مانند شرح ماجرای خوارج (همان، ۳۲۹/۱ به بعد). از طرفی، گاهی مبدأ رخدادی را مانند نبرد جمل مختصر و بخشی از دستاورد آن، چون قتل طلحه و زبیر را به تفصیل آورده است (همان، ۱/ ۲۸۵-۲۸۶). قیام امام حسین (ع) را مختصر، و سزای قاتلان آن حضرت را مفصل نگاشت (همان، ۳۱۶/۱). از این بابت کتاب گاهی مفصل و زمانی مختصر و گرفتار ناهمواری‌هایی است.

مصلح‌الدین از علم نجوم اطلاع داشت. از این رو به سال‌شماری و تقویم نیز توجه خاصی کرده است (همان، ۱، ص ۲۶۰). او اشعار پیش‌بینی منجمانه به ظهور نیوسته انوری را درباره طوفان ادعایی مردود دانسته است (همان، ۱/ ۲۹۵-۲۹۶). با بهره‌جویی از فن نجوم و تقویم، این ادعا که ذوالقرنین همان اسکندر است را نیز رد کرده است (همان، ۱/ ۵۳-۵۵). با این حال طول سلسله ساسانی را به اشتباه ۶۱۷ سال نوشته است. اما در موارد مربوط به طبع، دقت خاصی از خود نشان می‌دهد. برای مثال، تقویم و سال‌شماری ولادت رسول گرامی (ص) را از مبدأ تاریخ اسکندر دقیق محاسبه کرده است (همان، ۱/ ۱۶۷). او با استفاده از تقویم و سال‌شماری به نکات نقدگونه‌ای دست زد، از جمله نقد خوبی که صرف نظر از صحت و سقم آن، از قصه ذوالقرنین دارد. او انطباق آن را با اسکندر رد می‌کند و در نهایت با اتکا به مواردی از جمله اشعار شاعران عرب، ذوالقرنین را از اعراب دانسته است (همان، ۱، ص ۵۳-۵۵). به‌رغم علاقمندی و تبصر در نجوم، او به تجسیم و خرافات حاصل از آن اعتقادی نداشت (همان). از دیگر روش‌های مهم او، ارجاع به منابع است که شاید یکی از پرمعن‌ترین نوشته‌های تاریخی باشد (نک: بخش پیشین مقاله).

۵. تاریخ‌نگری

الف. انگیزه و نگرش

مصلح‌الدین گرانمایه‌ترین سرمایه برای آدمی را علم و دانایی می‌شمارد و تاریخ را نیز در همین راستا تعریف می‌کند (۴/۱). این طرز تلقی نکته مهمی درباره توجه به تاریخ به‌عنوان یک دانش دارد. این رویکرد به تاریخ در پیوند با دیگر آثارش که شرح‌نویسی و حاشیه‌نگاری بر آثار گذشتگان است، دیده می‌شود. از این رو، او تأکید بیشتری بر میراث گذشتگان با رویکرد تاریخ‌نگاری فرهنگی- علمی دارد. تبیین موضوع آنکه، گذر او به تاریخ از رهگذر شرح‌نویسی و حاشیه‌نگاری بر آثار مشاهیر سابق حاصل آمد. او می‌نویسد: «به نور بطون متون و نور صدور شروخی که توفیق تألیف آن می‌یافت، در شرح صدور ناظران و مناظران سعی می‌کرد بسیاری از اوقات و زمان در تصویر احوال اشراف اسلاف و... تقریر کند» (همان، ۱/ ۴-۵)؛ یعنی همان علاقه او به شرح‌نگاری و حاشیه‌نویسی مداخلی برای ورود به عرصه تاریخ شد؛ چون دانش تاریخ به‌طور عام، بیان احوال گذشتگان است.

در این راستا، او تلاش کرد تا تاریخ را در دسته‌بندی علوم جاسازی نماید و نوشت: «از دل و جان علاقه خاصی به تصویر کشیدن احوال اشراف اسلاف، حشر و نشر و لواحق نفع و ضرر و ملازم خیر و شر این معشر، که فن متکفل بیان آن به بیان تاریخ معبر است می‌گردد و از جمله محاضرات است که قسمی است از اقسام دوازده‌گانه علم ادب» (همان، ۱/ ۱۵). با این تعریف، او تاریخ را از جمله محاضراتی فرض کرده است که از اقسام دوازده‌گانه ادبیات است. در این موضع، درنگی لازم است تا به تبارجویی تلقی او از تاریخ و دسته‌بندی آن پرداخته شود که چرا و چگونه تاریخ را در مجموعه محاضرات جای داد. یکی از عمده فعالیت‌های

مصلح‌الدین، علم کلام و شرح پاره‌ای از آثار متکلمان بود. بنابراین همسو و تحت تأثیر آنها به دانش تاریخ می‌نگریست. بر این اساس، او ابتدا به سیدشریف جرجانی در شرح «مفتاح» استناد جست. جرجانی (۷۴۰-۸۱۶ق.) حنفی مذهب و اشعری مسلک و عمده فعالیت‌های او حاشیه‌نویسی بود (میرخواند، ۱۳۶۴: ۳۵/۷-۳۷؛ روملو، ۱۳۸۴: ۲۵۲/۱-۲۵۶). او شرحی بر کتاب مشهور «مفتاح العلوم» سکاکی (متوفی ۶۲۶ه.ق.) دارد (رضایی هفتادر، حفیدی، ۱۳۹۰: ۱۷۶-۲۰۲) که در آن علم تاریخ را در ذیل محاضرات دسته‌بندی کرده است. ابویعقوب یوسف مشهور به سکاکی (۵۵۵-۶۲۴) حنفی و معتزلی از علمای عصر محمد خوارزمشاه بود.

بنابراین، ردیابی تبار فکری مصلح‌الدین در دسته‌بندی علم تاریخ بی‌شک در راستای طرز تلقی متکلمان از تاریخ است که لاری خود از آنهاست. متکلمان و سایر مشاهیر فرهنگی اسلام، از جمله ابن ندیم، خوارزمی، فخر رازی، جرجانی، سکاکی، آملی، سخاوی و... تاریخ را در دسته‌بندی علوم جای داده و برای آن اهمیت خاصی قائل شده‌اند. در این میان، مشایون و پیروان ارسطو، مانند فارابی و ابن سینا، تاریخ را در طبقه‌بندی علوم قرار ندادند. علت این بی‌اقبالی آن بود که ارسطو، تاریخ را علم ندانست و آنها هم بی‌اجازه ارسطو، دست به طبقه‌بندی جدیدی نزدند. از این رو، در کتاب «شفاء» و «دانشنامه علایی» ابن سینا و «احصاء العلوم» فارابی، ذکری از علم تاریخ نشده است (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۲ به بعد؛ فارابی، ۱۳۴۸: ۴۱ به بعد). این مسئله یکی از آسیب‌های دانش تاریخ، به‌ویژه در ایران بوده که تاحدی زیر سیطره مشائیان قرار داشت. در حالی‌که ابن ندیم در مقاله سوم (۱۳۸۱: ۱۵۰)، فخر رازی در چند فصل «جامع العلوم» (۱۳۸۲: ۱۶۳ به بعد؛ ۱۵۸ به بعد، ۱۸۵ به بعد) از تاریخ به‌عنوان علم و دانش یاد کرده‌اند. آملی نیز تاریخ را از اقسام هفتگانه علم محاوره برشمرده است (۱۳۸۱: ۲/ ۱۷۰). منظور لاری از محاضرات، همان علم محاوره مورد اشاره آملی است.

آملی علم محاوره را این‌گونه تعریف می‌کند: «آن عبارت است از معرفت مواقع کلام و بدایع حدیث با طبقات اقوام، موشح به لطایف و نکات و امثال و ادبیات و بعضی این فن را علم محاضرات خوانند» (همان، ۱۲۹/۲). دهخدا، محاضرات را همان علم تواریخ دانسته است (لغتنامه دهخدا). بنابراین نگرش مصلح‌الدین منفک از نگاه مشاهیر بالا نیست و شباهت او با نوشته آملی، هیچ شکی در این باره را نمی‌گذارد که او خط و ربط متکلمان را تعقیب کرده است.

مصلح‌الدین بر سودمندی تاریخ تأکید دارد. او در این راستا، ابتدا به آیه‌ای از قرآن کریم «کذالک نقص علیک من انباء ما قد سبق» (قرآن کریم، ۹۹/۲۰) استناد می‌کند که به نوعی به تاریخ اشاره دارد و از فواید دارین (دنیا و آخرت) و سعادت منزلین دانش تاریخ می‌نویسد که سعادت‌مندان هوشیار با توجه به سرگذشت ابرار و کارنامه اشرار از آن الگو گیرند (لاری، ۱۳۹۳: ۵/۱). او متذکر می‌شود که هرچند تاریخ مورد توجه عموم مردم است، اما سودمندی آن برای سلاطین بیشتر است؛ زیرا آنها بخاطر «معرفت مسالک تدبیرات ممالک و مکاید قدما در حروب و مهالک و اطلاع بر احوال سنی و اخلاق مرضیه ایشان که موجب امتداد ایام دولت و اقبال و ازدیاد مواد عظمت و... بقای ذکر جمیل و...» نیازمند آن می‌باشند. از این رو، به‌خصوص حاکمان و حتی اطرافیان و تابعان سلطان به تاریخ نیاز دارند (همان، ۸/۱). بنابراین، تاریخ را علم عملی و کاربردی برای فرمانروایان می‌داند. به‌رغم درستی این ادعا، این نکته چندان جدید نیست، زیرا مورخان پیشین نیز بر این جنبه تأکید کرده‌اند (مسعودی، ۱۳۷۴: ۳۵/۲). با این حال، با وجود تأکید وی بر اینکه تاریخ موجب فواید دارین و وقوف بر اخلاق مرضیه است، خود چنین رویکردی را از تاریخ کسب و دریافت نکرده است، زیرا او بیشتر دوستدار غلبه‌جویی حاکمان و توجیه‌گر رفتار ظالمانه آنهاست. این موارد در شرح او از تاریخ مغولان و تیموریان به وضوح آشکار است (ادامه مقاله).

ب. دیدگاه‌های سیاسی و توجیهی

در ابتدا باید یادآوری کرد که مطالب مصلح‌الدین گاهی افسانه‌سرایی است. مطالب او در تاریخ پیشدادی، کیانی و ساسانی آکنده از قصه و افسانه است (لاری، ۱۳۹۳: ۱۲۹/۱، ۱۲۷). هرچند گاهی مطالب افسانه‌ای مانند صلح افراسیاب و منوچهر را رد می‌کند و آن را کاملاً مخالف عقل و شایسته نقل در کتاب تاریخ نمی‌داند (همان، ۴۵/۱) و قصه هفت‌خوان را از مفتریات عجم می‌شمارد (همان، ۸۶/۱). او به آشفتگی و چندگانگی اوضاع دینی عهد کیانیان اشاره کرده و از مخالفت رستم با زرتشتی‌گری گشتاسب و یا اختلاف زرتشتی‌ها با صائبیان یا دعاوی الوهی دیگر یاد می‌کند (همان، ۴۰/۱، ۸۴-۸۶) که به نظر مطالب قابل توجیهی هستند. او دوره کیانی را پر از تفرقه و آشفتگی فرقه‌ای و آیینی می‌داند. ظاهراً علت طرح این مطالب آن است که زرتشتی‌گری را آئین همگانی آن عصر نمی‌داند، زیرا گویی وی نسبت به زرتشتی‌گری حساسیت منفی خاصی دارد.

او به برخی از سلسله‌ها، از جمله ساسانیان، علاقه‌ای ندارد و از علمای منحوس مجوس یاد می‌کند (همان، ۲۸۱/۱، ۱۳۲). او هرمز را پادشاهی سفاک و خسرو پرویز را دارای طمع ناپاک و بخیل توصیف کرده و از اینکه او قاتل نعمان بن منذر است، اظهار ناخرسندی می‌کند (همان، ۱۴۳/۱). همچنین ادعا می‌کند خسروانوشیروان، بوذرجمهر را کشت (همان، ۱۳۹/۱). او روایت منسوب به حضرت رسول (ص) مبنی بر اینکه «ولدت فی زمن الملك العادل انوشیروان» را رد کرده و می‌نویسد: «حاکم نیشابوری آن را تزئیف نمود. و فی الواقع روا نیست که واضع قوانین شرع متین و متمم اخلاق گزین، لفظ عادل بر مشرکی... اطلاق فرماید.... چنانچه متبادر است... سعدی الشیرازی چنین فهم کرده و گفته که: به عهد تو دارد تفاخر چنان که سید به دوران نوشیروان (همان، ۱۶۷-۱۶۸). او همچنین یزدگرد را گمراه و هرقل را قلیل العقل و کفار ضاله نامیده است (همان، ۲۶۷/۱، ۲۶۹، ۲۷۳-۲۷۵). مصلح‌الدین گاهی توجیهاتی نه چندان منطقی دارد. برای مثال، او سعی دارد تا حد امکان معاویه را در برابر امام علی (ع) تبرئه کند؛ از این رو، بدون سرزنش معاویه از فرقه غاویه شام یاد می‌کند (همان، ۲۹۳/۱) که خالی از تناقض نیست. او شامیان را باغی و اما فرمانده آنها را تاحدی تبرئه کرده است. با وجود آنکه زیاد را در قضیه قتل حجر بن عدی، بسیار نکوهیده است، اشاره‌ای به معاویه ندارد (همان، ۳۰۷/۱) و اگرچه یزید بن معاویه را به شدت محکوم می‌کند، مدعی است که گناه پسر را بر پدر نخواهند نوشت (همان، ۳۰۹/۱).

با این حال، مصلح‌الدین دوستدار شدید اهل بیت است، اما سعی دارد تا آن را با تشیع نیامیزد. او درباره امام علی (ع) می‌نویسد: «فضایل وی چندان است که به غیر علم الهی به سایر آن محیط نتوان بود» (همان، ۲۸۴/۱) و در وصف امام حسن (ع) (همان، ۲۹۳/۱)، فاطمه (ع) و فرزندان داد سخن می‌دهد (همان، ۲۱۴/۱). با این همه، نباید این محبت را به کوچک‌ترین گرایشی به تشیع تعبیر کرد. او در مواضع متعددی تشیع را رد و نقد می‌کند و در یاد از الجایتو که از مذهب شیعه عدول کرده (به‌رغم صحت و سقم آن) می‌نویسد: «قبح این مذهب و شناعة آن را بر سلطان عیان ساختند» (همان، ۷۰۸/۱).

در میان خلفای راشدین، از ابوبکر تعریف و تمجیدی فراوانی دارد (همان، ۱۷۸/۱، ۲۱۲، ۱۸۰-۲۱۳، ۲۰۲، ۲۰۹) و از احترام خاص امام علی (ع) و ابوبکر در حق یکدیگر و مناسبات صمیمانه سایر اصحاب پیامبر (ص) یاد می‌کند (همان، ۲۱۴/۱-۲۱۵). مصلح‌الدین اختلافات میان مسلمانان را ناشی از توطئه دیگران دانسته است. او با استناد به قول شهرستانی معتقد است که به‌طور مطلق خبری از رفض و رفضه تا ایام شیخین نبود و این امر مذموم، به اغوای مجوس منحوس در عهد عثمان ظاهر شد (همان، ۲۸۱/۱). او به عبدالله بن سبا (صرف‌نظر از وجود و عدم آن) و توطئه‌گرانی چون فرقه مجوس اشاره دارد که پس از قتل یزدگرد در جلسه‌ای طرحی اندیشیدند که باید میان اهل اسلام اختلاف بیندازند (همان، ۲۵۲/۱ به بعد). این داستان‌سرایی توطئه‌گونه مصلح‌الدین تاحدی شگفت‌انگیز است اما مهم‌ترین نکته این است که مصلح‌الدین نگرش سیاسی غلبه‌جو و قدرت‌پسند

دارد. به باور او، مردم باید بدون مخالفت، تسلط اهل غلبه را بپذیرند و مخالفت با حکام را جایز نمی‌شمارد. او باور دارد که میان حاکمیت‌ها تفاوتی نیست، زیرا در هر صورت آنها محق هستند. او حاکم و سلطان را صرف‌نظر از عملکرد عادلانه یا ظالمانه بر حق می‌شمارد و مخالفان را مورد سرزنش و انتقاد قرار می‌دهد (نک: ادامه مقاله). مصلح‌الدین توجیه‌گر اعمال و رفتار حاکمیت‌هاست و در تیره رفتارهای ناروای آنها کوشش‌های زیادی کرده است. با این حال، به‌رغم این رویکرد، در موضعی، متن نامه‌ای از شیخ نورالدین عبدالرحمن اسفراینی (متوفای ۷۱۷ ق.) را می‌آورد که تاحدی با برداشت‌هایش از ماهیت حاکمیت‌ها و وظایف آنها در تضاد است. این نامه نوعی دستورالعمل رفتار و وظایف هیئت حاکمه و فراتر از دیدگاه متعارف سیاست‌نامه‌نویسی سنتی است.

شیخ نورالدین به سلاطین توصیه می‌کند که ضمن اجرای عدالت و شریعت، مراقب باشند که بندگان خدا امانت‌اند و هدف از وجود سلطان نه غلبه، بلکه امانت‌داری و حفظ مردم است. او تأکید می‌کند که سلطان نباید تابع هوای نفسانی گردد: «سلطنت را در حق خود از غایت فضل حق ببند و بداند که حق عزه اسمه او را در میان بندگان خود به خلافت بازداشته و فروج و دماء و اموال اهل لاله الله همه به دست او امانت سپرده است» (لاری، ۱۳۹۳: ۷۱۳/۲-۷۱۴). تفسیر شیخ نورالدین اسفراینی از «الناس علی دین ملوکهم» تاحدی جالب و متفاوت است که چون مردم از سلطان تبعیت کنند هر خسروانی که از ناحیه وی متوجه آنها گردد، برعهده اوست. او درباره اطرافیان سلطان نکات تازه‌ای دارد و پیشنهاد می‌کند که وزراء در بارگاه همراه مردانی متقی از علمای اسلام (شورای علمای مسلمان) جمع گردند تا با بررسی امور، رفع ظلم نمایند و مانع از تعطیلی امور شرع گردند. این به معنای پیشنهاد نوعی هیئت نظارت علما و فقهاست.

شیخ نورالدین همچنین دستورسلطان را کلی فرض می‌کند: «فرامین سلاطین در جزییات نفاذ ندارد». بنابراین ارکان حاکمیت باید با دقت به جزییات پردازند تا نیاز به رجوع مجدد به سلطان نباشد (همان، ۱۳۹۳: ۷۱۴-۷۱۶). تعجب‌آور است که موارد اصلی توصیه‌نامه شیخ نورالدین با باورها و افکار مصلح‌الدین مطابقت ندارد و حتی در موضعی با آن در تضاد است، حال این سؤال مطرح می‌شود که چرا مصلح‌الدین متن نامه شیخ نورالدین را آورده است؟ احتمالاً بیشتر منظور وی از نقل آن، اشاره به لزوم ایجاد هیئت نظارتی و مشورتی علما (شورای علمای مسلمان) بر اعمال حاکمیت باشد.

۶. موضع‌گیری در قبال سلسله‌های تاریخی

موضع‌گیری مصلح‌الدین لاری در قبال سلسله‌های تاریخی، خالی از نگرش‌های سیاسی او یعنی عنصر غلبه‌جویی نیست. هرچند در موارد دیگر درباره حاکمیت‌های مختلف موضع‌گیری واحدی ندارد، و نگرش‌های وی تحت تأثیر عوامل و شرایط خاص همان عصر قرار دارد؛ اما مبنای فکری او «الحق لمن غلبه» است که با اغماض، توجیه، تعریف و تمجید از رفتار و عملکرد حاکمیت‌ها، صرف‌نظر از نوع آن، همراه است. اساس نگرش سیاسی مطلوب او در تاریخ به عنصر غلبه‌جویی بازمی‌گردد؛ تا جایی که هر چه غلبه شدیدتر باشد، پسندیده‌تر خواهد بود. او حتی چنان غرق در بیش غلبه‌جویی سیاسی و نظامی قهرآمیز است که دیگر به رفتار، اعتقاد و نوع عملکرد حاکم اعتنایی ندارد. او به دنبال عدالت‌ورزی و مردم‌داری سلطان نیست و تقریباً از ستم در حق رعایا یادی نمی‌کند، به‌گونه‌ای که حاکم خونریزی چون چنگیز را محق فرض کرده است. نکته مهم دیگر این است که او کمترین علاقه و توجهی به مناسبات حاکمیت‌ها با مردم دارد. در قاموس فکری او، مردم جایی ندارند و باید اطاعت کنند؛ مخالفت جایز نیست و همواره حق با حاکمیت است.

گذشته از غلبه‌جویی، یکی از گرایش‌های مصلح‌الدین، اسلام‌گرایی است. او در ارزیابی سلسله‌ها، به اسلام‌گرایی و جهاد آنها توجه می‌کند و در برخی موارد نیز با رویکرد فرهنگی و علمی به سنجش حاکمیت‌ها می‌پردازد. اما صرف‌نظر از همه آن موارد، او بیشتر در هر دوره‌ای عناصر حاکم و فضای غالب عصر را ملاک سنجش قرار داده است. براساس این مبانی، به موضع‌گیری مصلح‌الدین درباره حاکمیت‌ها پرداخته می‌شود.

الف. عنصر فرهنگی

مصلح‌الدین با رویکرد فرهنگی و علمی، حاکمیت‌ها را مورد ارزیابی و سنجش قرار می‌دهد. او در قبال حکومت‌های متقارن، بر اهمیت رویکرد فرهنگی، علمی و احوال و آثار مشاهیر و دانشمندان تأکید دارد. برای مثال، در دوره سامانیان، بیشتر از اصحاب کلام اشعری و ماتریدی یاد می‌کند (لاری، ۱۳۹۳: ۴۵۲/۱) و از عملکرد فرهنگی سامانیان تمجید می‌نماید (همان، ۴۵۰). همچنین در شرح آل بویه به احوال شاعران و منشیان و وزرای مانند صاحب بن عباد تأکید می‌کند (همان، ۴۵۸-۴۷۸). او به همان نسبت، با تفصیل بیشتری تراجم احوال مشایخ و علمای عصر غزنوی را آورده است (همان، ۴۷۸ به بعد).

ب. عنصر اسلام‌گرایی

مصلح‌الدین به‌عنوان یک دانشمند و عالم دینی، علاقه خاصی به اسلام دارد. بنابراین موضع‌گیری تحسین‌آمیز وی درباره سلسله‌هایی چون سلاجقه، زنگیان، ایوبیان و عثمانیان را باید در همین فضا مورد توجه قرار داد. در این راستا، او حاکمیت سلاجقه را مفصل‌تر آورده و اشاره دارد که آنها از دارالحرب به دارالاسلام با جهاد آمدند و شهید دادند و دین خود را نسبت به اسلام ادا کردند (همان، ۵۰۷/۱). او ضمن تمجید از طغرل، او را کریم و عابد مشرب می‌داند که دو روز هفته را روزه می‌گرفت، با این حال ظالم بود و سپاهیان را از غارت نهی نمی‌کرد (همان، ۵۱۰-۵۱۵). مصلح‌الدین از خواجه نظام‌الملک تعریف و تمجید بسزایی دارد، زیرا او را دارای درایت، شجاعت، مردم‌داری و عالم‌پروری می‌داند و وی را بانی استحکام حاکمیت سلجوقی معرفی می‌کند. او می‌نویسد: «طول ممالک ملک‌شاه از کاشغر تا بیت المقدس و عرضش از قرب قسطنطنیه تا بحر هند و همه آن بلاد متصرف نظام الملک بود» (همان، ۵۲۷/۱). او موفقیت ملک‌شاه را در گرو درایت خواجه می‌داند که اغلب در تدبیر ممالک بود تا لایق هر شهر کیست و مناسب هر مقام چیست (همان، ۵۲۴) اما برخلاف آن، مصلح‌الدین از عمیدالملک کندی، با نفرت یاد می‌کند که آن ناشی از نگرش فرقه‌ای-کلامی اوست. او عمیدالملک را اسماعیلی خوانده که به لعن اشاعره فرمان داده و به علمای شافعی و ائمه حدیث توهین روا داشته است (همان، ۵۱۱). اگرچه بخشی از ادعاهای مصلح‌الدین درست است، ادعای اسماعیلی بودن، عمیدالملک کندی صرفاً یک اتهام است.

مصلح‌الدین از نظم، امنیت و اجرای عدالت، به‌ویژه عدالت اقتصادی، در میان سلجوقیان یاد می‌کند (همان، ۵۳۴) و با همین نگرش به ارزیابی و اهمیت جایگاه زنگیان، ایوبیان و عثمانیان پرداخته است. او احوال زنگیان را در راستای اسلام‌خواهی و رویکرد جهادی با تفصیل بیشتری آورده است (همان، ۵۶۵) و از نبردهای سلطان صلاح‌الدین ایوبی، به‌خصوص تصرف بیت المقدس، با تمجید یاد کرده است (همان، ۷۱۶-۷۱۹). او احوال فاطمیان را خلاصه آورده است (همان، ۶۰۷-۶۱۲) که نشان‌دهنده این است که او در تحلیل‌های خود، به موارد فرهنگی نیز توجه دارد. مصلح‌الدین در مقدمه بخش دهم تاریخ عثمانیان، برخلاف بخش‌های قبل، با خطبه تحمیدیه‌ای افتتاح کرده که نشان از اهمیت تاریخ عثمانی برای او دارد (همان، ۹۰۳/۲-۹۰۴). او بر وجهه اسلام‌گرایی و جهادی عثمانی تأکید خاصی ورزیده است. او جهاننداری سلاطین عظیم‌الشأن عثمانی را که پیوسته بر

منهاج شریعت و اهل جهاد بودند، ستوده و از عمران و اقدامات فرهنگی و دستگیری آنها از مستمندان و ایجاد مناسبات حسنه با علما به عنوان کارنامه درخشان آنها یاد کرده است (همان، ۹۰۵/۲).

از سلطان محمد فاتح با تمجید از دانش پروری و تقویت ارباب دانش یاد می‌کند و به مکاتبه او با جامی اشاره دارد (همان، ۹۲۲/۲-۹۲۳). او در نبرد میان سلطان محمد فاتح و اوزون حسن، از سلطان جانبرداری و اوزون حسن را متهم به فساد می‌کند (همان، ۹۲۷/۲)، اما در زمان پرداختن به احوال اوزون حسن، از وی تمجید کرده است. در نهایت، او با اشاره به پاره‌ای از فتوحات سلطان سلیمان عثمانی، تعریف و تمجیدی فراوانی از او کرده است (همان، ۹۴۲/۲-۹۴۳). برخلاف این موارد، مصلح‌الدین نسبت به حاکمیت‌هایی که با آنها اختلاف مذهبی، مسلکی و سیاسی دارد، نگرشی منفی و منتقدانه داشت. از جمله موضع‌گیری وی در قبال صفویان چنین است. او شاهان صفوی مانند شاه اسماعیل و شاه طهماسب را بدون ذکر سلسله‌ای به نام صفوی در ذیل آق‌قونلوها آورده است (همان، ۶۰۷/۲-۶۱۲) و به رغم گذشت بیش از ۷۰ سال از حاکمیت صفویه به اختصار از آن یاد می‌کند. مصلح‌الدین تمایلی به بیان تاریخ صفوی ندارد و به جای آن، آنها را قزلباش می‌نامد و نگاهی نقادانه نسبت به آنها دارد (همان، ۸۹۹/۲-۹۰۰). او به مواردی از تخریب عمارات و قتل علما، از جمله قاضی میرحسین میبیدی یزدی (همان، ۸۹۶/۲) و تفتازانی به دست شاه اسماعیل و قزلباشان اشاره می‌کند. در مورد ویرانی عمارت مزار شیخ ابوعبدالله خفیف شیرازی می‌نویسد: «آن عمارت باقی بود تا شاه اسماعیل صفوی همه را از بیخ و بنیاد کند» (همان، ۸۵۳/۲).

او حاکمیت صفوی را حاکمیت قزلباشی می‌داند و جز در یک یا دو مورد، اصطلاح صفوی را به کار نمی‌برد (همان، ۸۸۷/۲). لاری جنگ چالدران را خلاصه و با غلبه قاطع سلطان سلیم و فرار شاه اسماعیل آورده و می‌نویسد که اسماعیل در عجم، سرزمین دانش و سنت، به تیرگی رفض روی آورد و به سابقان اسلام زبان سب و لعن گشود و علم کفر ساخت (همان، ۹۳۹/۲). او اسماعیل و قزلباشان را دل‌ناپاک، بی‌ادراک، بدسگال، مفسد و بی‌ایمان می‌خواند (همان، ۹۳۹/۲-۹۴۰). همچنین در شرح حال سلطان بایزید ثانی، از تشکیل حاکمیت صفوی یاد نمی‌کند و تنها به قزلباشان آناتولی یعنی اطرافیان شاه قلی، اشاره دارد (همان، ۹۳۹-۹۲۸/۲).

ج. عنصر غلبه جویی و جباریت

همانگونه که گفته شد، غلبه جویی و جباریت در حاکمیت، مورد توجه مصلح‌الدین بود و همین موضوع نوعی تضاد و تناقض در شخصیت دینی وی ایجاد کرده است. این رویکرد با توجه به شخصیت فقهی و کلامی مصلح‌الدین شگفت‌انگیز است. او به مغولان و تیموریان بیش از هر سلسله دیگری پرداخته و با وجود اینکه عالمی دینی بود، رویکرد تحسین‌آمیزی در قبال چنگیز دارد. در حالی- که در حمله چنگیز به ماوراءالنهر، از جمله بخارا، به مقدسات توهین شد و آن همه انسان بی‌گناه کشته شدند (همان، ۶۴۲/۲).

او در شرح احوال و غلبه چنگیز، چنان روایت می‌کند که گویی این واقعه پدیده‌ای عادی بوده است. به باور او، چنگیز هنگام قصد فتح ختا، پیامی فرستاد که حضرت ولی‌الانعام، مخالفان را مطیع و منقاد ما ساخته است (همان، ج ۲، ص ۶۴۴). او به نحو شگفت‌انگیزی از چنگیز جانبرداری کرده و مخالفان وی مانند کوچلوک خان را پلید (همان، ۶۴۹/۲)، و محمد خوارزمشاه را نابکار خواند (همان، ج ۲، ص ۶۵۰). ظهور و فتوح چنگیزی که آکنده از جنایت و کشتار بود، تاحدی بدون موضع‌گیری آورده شده که خالی از تعریف و تمجید در حق چنگیز نیست (همان، ۶۴۲/۲-۶۴۹). خونسردی وی از ظهور چنگیز و حملات خونبار او مایه شگفتی است. در شرایطی که چنگیز رود خون جاری ساخت، مصلح‌الدین به خاطر واقعه اترار، خوارزمشاه را نابکار نامید (همان، ج ۲، ص ۶۵۰)، نه به خاطر غم همدردی با مقتولان اترار، بلکه بیشتر به خاطر همدلی او با چنگیز است. او گاهی در نقش مدعی

می‌نویسد: «دیگر بی‌موجب (محمد خوارزمشاه) لشکر به ترکستان برد و با جوجی خان جنگید» (همان، ۶۵۱/۲). او همچنین تحسین‌گونه از سپاهیان مغول در حین حمله به قلمرو خوارزمشاه یاد می‌کند (همان).

او همان روایت جوینی درباره مسجد بخارا و لگدکوبی قرآن و سایر کتب دینی را زیر سم ستواران مغول می‌آورد (همان، ۶۵۲/۲-۶۵۳) و به‌عنوان یک عالم دینی هیچ واکنشی در قبال آن همه اهانت به مقدسات ندارد. او آتش زدن بخارا (همان، ۶۵۳/۲) و کشتار سمرقند و بلخیان را باخونسردی و توجیه می‌نگارد (همان، ۶۵۴-۶۵۵، ۶۶۱، ۶۸۱) و درباره ویرانی و قتل عام خوارزم، بدون اظهار تأسفی می‌نویسد: «نکبای نکبت بر اهل خوارزم وزیدن گرفت و شهر مسخر مغول گشت» (همان، ج ۲، ۶۵۹). او حتی مغولان را از قتل شیخ نجم‌الدین کبری تبرئه کرد (همان، ۶۶۱/۲-۶۶۲). چنگیزدوستی مصلح‌الدین، مایه حیرت و تهوع‌آورست. درحالی‌که جوینی مورخ رسمی مغولان، حداقل از کشتارها اظهار تأسفی کرده است (جوینی، ۱۹۸/۱). اگر موضع‌گیری قاضی جوزجانی به‌عنوان یک مورخ و عالم دینی با مصلح‌الدین مقایسه شود، متوجه تضاد شدید آن دو خواهیم شد. جوزجانی در فرازهایی سوگمندانه با مویه و اندوه، حمله مغولان را بازتاب داده است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ج ۲ به بعد). همچنین شکوه‌نامه دردمندانه ابن اثیر در تضاد شدید با موضع‌گیری مصلح‌الدین قرار دارد (ابن اثیر، ۲۶ / ۱۲۴-۱۳۰). در حالی‌که آن دو از منابع او بوده‌اند.

متأسفانه، گویی مصلح‌الدین از عجز نیشابوریان در مقابله با مغولان خرسند است (لاری، ۱۳۹۳: ۶۶۵، ۶۸۴ / ۲، ۷۰۰، ۷۱۸). او از فرط هیجان چنگیزدوستی، وحی را «یرلیغ» می‌خواند و حوادث بزرگی مانند سقوط اسماعیلیان و خلافت عباسی را در حد سقوط یک روستا آورده است (همان، ۴۴۱/۱-۴۴۳). آدمی از روحیه و ذهن مملو از خشونت‌دوستی، خونسردی و بی‌اعتنایی این عالم دینی متعجب می‌شود.

مصلح‌الدین با مواضعی توجیه‌گونه، همین رویکرد غلبه‌جویی و جباریت را با تقلیل‌گرایی و تظہیرنمایی در حق تیمور نیز اتخاذ کرده و مفصل‌ترین بخش کتاب را به وی اختصاص داده است. او در قبال تیمور، تمام مخالفان اعم از حکام و مردم را محکوم کرده و آنها را سیه‌دل و در زمره اهل ضلال و شقاق و «خار و خس» شمرده است (همان، ۷۶۱/۲-۷۶۲، ۷۷۳، ۷۶۳، ۷۷۹). از طرفی در حمله تیمور به هرات، توجیه‌گونه از وی چهره‌ای متشرع می‌سازد (همان، ۷۶۸/۲) و همین رویکرد را در فتح هند نیز نشان داده و آن را جهاد می‌خواند (همان، ۷۷۸/۲، ۷۸۹، ۷۹۰-۷۹۱). او همین موضع‌گیری توجیه‌گونه را درباره قتل عام هم‌ولایتی‌هایش، یعنی خاندان آل مظفر و همچنین مردم شام، بغداد و آناتولی در طوفان کشتار تیمور در پیش می‌گیرد (همان، ۷۹۴/۲، ۷۹۲ به بعد، ۸۰۳). درحالی‌که تیمور در بغداد چنان کشتاری کرد که به تعبیر رویمر، دیگر انتصاب یک والی برای آن ضرورتی نداشت (رویمر، ۱۰۶).

با آنکه مصلح‌الدین کتاب را به نام سلطان سلیم عثمانی تألیف کرده است، آشکارا حمله خشونت‌بار تیمور به سرزمین آناتولی و غلبه و اسارت سلطان بایزید اول را توجیه می‌کند و معتقد است تیمور در اصل رغبتی به جنگ علیه عثمانیان نداشته است. او تیمور را فردی خداترس معرفی می‌کند و سلطان عثمانی را مقصر اصلی می‌داند که به تیمور پاسخ‌های تند داده است (همان، ۸۰۴/۲-۸۱۱). افزون بر این، مصلح‌الدین به‌طور مستقل اشاره‌ای به واقعه حمله تیمور به عثمانیان ندارد و آن را به شرح پیشین (عهد تیموری) ارجاع می‌دهد (همان، ۹۱۷/۲). موضع‌گیری او در قبال مناسبات عثمانی و تیموری تا حدی شگفت‌آور است و نیاز به بررسی بیشتر دارد.

در این راستا باید یادآور شد که او بخش قابل‌توجهی از عمر خود را در دربار همایون گورکانی سپری کرده و به‌نظر می‌رسد احساسی خوشایند و مثبت نسبت به گورکانیان تیموری داشته است. از سوی دیگر، پس از عزیمت از هند و ورود به قلمرو عثمانی،

درباره نحوه رفتار درباریان عثمانی با او دو دیدگاه متفاوت وجود داشت: یکی بر اقبال و دیگری بر بی‌اعتنایی آنان تأکید می‌کند. با احتمال قریب به یقین، دیدگاه دوم — که بر کم‌اعتنایی در دربار عثمانی تأکید دارد — درست‌تر می‌نماید؛ زیرا اقامت کوتاه او در استانبول و سکونت طولانی‌ترش در شهر آمد نشان می‌دهد در پایتخت از بخت و استقبال ویژه‌ای برخوردار نبوده است. این وضعیت برخلاف حرمت و اعتباری بود که در دربار همایون گورکانی داشت. از این‌رو، به نظر می‌رسد احترام و منزلتی را که نزد گورکانیان یافته بود، در میان آل عثمان به‌دست نیاورد و در نتیجه، به‌طور طبیعی در مناسبات و رویارویی میان تیمور و عثمانیان بیشتر جانب تیموریان را گرفت. شاید توجه او به چنگیز نیز در ادامه همین گرایش به تیمور و تیموریان قابل تبیین باشد.

نتیجه‌گیری

مصلح‌الدین به‌عنوان یک عالم دینی که بیشترین آثارش حاشیه‌نگاری و شرح‌نویسی است، کتاب تاریخی «مرات الادوار و مرقات الاخبار» را به‌عنوان یک تاریخ عمومی با جغرافیایی محدودتر نسبت به آثاری چون «تاریخ یعقوبی» و «مسعودی» و بیشتر در ادامه روش تاریخ‌نویسی دینوری در «اخبار الطوال» نگاشته است. او تاریخ‌نگاری را بیشتر از رهگذر شرح‌نگاری و حاشیه‌نویسی بر آثار قدما آموخت. با این حال، او در تنها کتاب تاریخ‌اش، یعنی «مرات الادوار و مرقات الاخبار» تا حدودی توانایی خود را در تاریخ‌نویسی نشان داده است.

کتاب تاریخ او از چندین منظر قابل توجه و بررسی است. از جمله تنوع مطالب و منابع آن که خالی از وجه نقد و نظر نیست. او به‌خاطر تسلط بر منابع، گاهی مطالب انتقادآمیز یا تحسین‌برانگیزی از آنها دارد. مصلح‌الدین در راستای نظر اغلب متکلمان، جایگاه خاصی برای تاریخ‌قائل است و تاریخ را در زمره علم محاضرات دسته‌بندی کرده است.

با توجه به شخصیت دینی و فقهی او، موضع‌گیری‌های پیچیده‌ای در قبال سلسله‌های تاریخی دارد، اگرچه او علاقه خاصی به اسلام و فرهنگ اسلامی دارد و بعضی از سلسله‌های تاریخی مانند زنگیان، ایوبیان، سامانیان و سلجوقیان را با این معیار ارزیابی کرده است، اما محور بینش سیاسی او تحت تأثیر شدید عنصر غلبه‌جویی در تاریخ قرار دارد. بنابراین نگرش او، به‌رغم علاقه به اسلام، چندان توجهی به رفتار، عملکرد و اعتقاد حاکم ندارد و بر همین اساس بر اطاعت بدون مخالفت مردم از حاکمان تأکید می‌ورزد. از این منظر، او به توجیه رفتار حاکمان خونریزی چون چنگیز و تیمور در قالب همان نگرش عنصر غلبه‌جویی پرداخته است. از این‌رو، نقطه‌نظرات او به‌عنوان یک شخصیت علمی و دینی تاحدی با پاره‌ای از نگرش‌های سیاسی و تاریخی‌اش ناسازگار و ناهماهنگ است.

منابع

قرآن الکریم

آملی، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۱)، نفائس الفنون، تصحیح سید ابرهیم میانحی، تهران: انتشارات اسلامیة.
ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد (۱۳۶۸)، تاریخ کامل، ترجمه ابوالقاسم حالت، علی هاشمی و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.

ابن سینا (۱۳۸۳)، دانشنامه علایی، مقدمه محمد معین، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
حنبل، ابن عماد (۱۹۹۳)، شذرات الذهب، عبدالقادر الارناؤوط، بیروت: دارابن کثیر.
ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن ابی‌یعقوب اسحاق (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه تجدد، تهران: اساطیر.
اسماعیلی، محمدجواد (۱۴۰۲)، «تبیین حکیم مصلح‌الدین لاری از حرکت‌شناسی ابن‌سینا (مقدمه، تصحیح و تحقیق رساله فی بحث الحركة)، دوفصلنامه علمی فلسفه، سال ۲۱، شماره ۱، پیاپی ۴۰، ۵۹-۸۲.
الفاخوری، حنا، خلیل الجر (۱۳۵۸)، تاریخ فلسفه در جهان اسلام، ترجمه آیتی، تهران: کتاب زمان.
بارتولد، واسیلی ولادیمیریچ، (۱۳۶۶)، ترکستان‌نامه، ترجمه کریم کشاورز، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه.
خلیفه، مجتبی (۲۰۲۱)، «اهمیت مرآت الادوار و مرقات الاخبار برای تاریخ میانه ایران»، همایش ملی تاریخ‌نگاری در ایران، دانشگاه بیرجند.

جوزجانی، منہاج سراج (۱۳۶۳ ش)، طبقات ناصری، به تصحیح و مقابله عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
جوینی، عظاملک (۱۳۸۲)، تاریخ جهانگشای، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
دهخدا، لغتنامه، ذیل ماده «محاضرات».

رجینالد، هالینگ دیل (۱۳۷۸)، تاریخ فلسفه غرب، مترجم عبدالحسین آذرنگ، تهران: ققنوس.
رضایی هفتاد غلامعباس، حفیدی، هیوا (۱۳۹۰) بیان احوال و آثار میرسیدشریف جرجانی، ف. ۸۱۶ هـ.ق و نگرشی نقدی بر مبنای روش شناختی بر المصباح فی شرح المفتاح، الجمعیه العلمیه الایرانیه للغه العربیه و آدابها، دوره ۷، شماره ۱۷۶، ۱۹-۲۰۲.

دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۸)، اخبار الطوال، ترجمه مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
روزنتال، فرانتس (۱۳۶۸)، تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
روملو، حسن بیگ (۱۳۸۴)، احسن التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
رویمر، هانس روبروت (۱۳۸۵)، ایران در راه عصر جدید، ترجمه آذر آهنچی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
سالاری شادی، علی (۱۳۷۷)، «ابوحنیفه دینوری و کتاب اخبار الطوال»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۹ و ۱۰.
صادقی، مقصودعلی (۱۳۹۷)، «مورخان ایرانی مهاجر به عثمانی نمونه موردی مصلح‌الدین محمد لاری» مرکز مطالعات راهبردی روابط فرهنگی، سال چهارم، شماره نهم، ۱۱۹-۱۳۲.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶)، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: انتشارات فردوس.

- طاشکیری زاده (۱۹۷۵)، شقایق النعمانیه وعلماء الدوله العثمانیه، بیروت : دارالکتب العربی.
- فارابی، ابونصر (۱۳۴۸)، احصاء العلوم، مترجم حسین خدیوچم، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- فخررازی، محمد بن عمر (۱۳۸۲)، جامع العلوم، ستینی، تصحیح سید علی آل داود، تهران: موقوفات افشار.
- فروخ، عمر (۱۹۸۵)، معالم الادب العربی فی العصر الحدیث، بیروت: دارالعلم للملایین.
- لاری، مصلح الدین محمد (۱۳۹۳)، مرآت الادوار و مرقات الاخبار، تصحیح سید جلیل ساغروانیان، تهران: میراث نشر مکتوب.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۴)، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پروژه‌های علمی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی